

«СПРАВЕДЛИВІСТЬ» ЯК АРХЕТИПІЧНА КОНСТАНТА МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ В ПЕРІОД «МЕНТАЛЬНИХ РЕВОЛЮЦІЙ»

У статті аналізується проблема актуалізації базових архетипів ментального простору в період «ментальних революцій», зокрема базового архетипу справедливості. З'ясовується, що актуалізація базового архетипу справедливості пов'язана з поверненням до архаїчних шарів духовності і водночас з ментальною адаптацією індивідів і груп до сучасного світу, очікуванням майбутнього.

Ключові слова: ментальний простір, архетипи, «ментальні революції», архетип справедливості, ментальні зміни, спосіб мислення, свідомість.

В статье анализируется проблема актуализации базовых архетипов ментального пространства в период «ментальных революций», в частности, базового архетипа справедливости. Выясняется, что актуализация базового архетипа справедливости связана с возвращением к архаичным слоям духовности и одновременно с ментальной адаптацией индивидов и групп к современному миру, ожидающему будущего.

Ключевые слова: ментальное пространство, архетипы, «ментальные революции», архетип справедливости, ментальные изменения, способ мышления, сознание.

The article analyzes the problem of actualization of the basic mental space archetypes during «mental revolution», in particular, the basic archetype of justice. This topic is relevant, because the changes in the mental space lead to significant changes in the history of mankind. The term «mental space» means conceptualizing the scope of thinking. In recent years, the term mental space is often used to refer to a particular culture mentality. The change of mental models of behavior occurs evolutionary or revolutionary. For people who live in a period of drastic changes in the world, socio-economic and religious instability, changes in mental models may have the character of fundamental change of mentality, mental revolution. The aim of the article is to examine the features of the formation and functioning of the basic archetype of justice in times of mental revolution. Mental revolution or the revolution in consciousness, manifested in the form of deep, qualitative change of thinking and behavior. In times of global change almost all elements of the mental space, except for the deep, archetypal elements. The core of the universal archetypes, in particular, the basic archetype of justice, is unchanged. Subsequently, the universal archetype of justice is reproduced in various ethno-cultural variants. Formation of basic archetypes refers to the era of primitive. The paper analyzes the features of the formation of basic

archetypes in Ukraine from the ancient period to the Bronze Age. The archetype of justice generates social values, morals and optimism for the future. Archetypes record and maintain the traditions and customs of ethnic groups. The actualization of basic archetype of justice is associated with a return to archaic layers of spirituality and at the same time mental adaptation of individuals and groups to the modern world.

Keywords: *mental space, archetypes, «mental revolution», the archetype of justice, mental changes, way of thinking, consciousness.*

Постановка проблеми. Актуальність даної теми обумовлена тим, що зміни в ментальному просторі суб'єктів історії ведуть до істотних проривів в історії людства, а трансформації соціальних систем багато в чому ґрунтуються на змінах ментального простору. Зміна ментальних моделей поведінки відбувається еволюційно або революційно. Для людини, що живе в умовах світу, що швидко змінюється, соціально-економічної та релігійної нестабільності, зміни ментальних моделей можуть носити характер різкої, фундаментальної перебудови відносин до корінного перелому в ментальності, тобто «ментальної революції». «Ментальні революції», тобто революції в свідомості, мисленні, проявляються у вигляді докорінних, глибоких, якісних змін глибинних структур та способу мислення, свідомості, поведінки людей. Тому великий інтерес викликає питання про актуалізацію базових архетипів ментального простору в період «ментальних революцій», зокрема базового архетипу справедливості.

Аналіз досліджень і публікацій. У сучасному філософському дискурсі активно досліджується проблема ментальності взагалі і зокрема особливостей її етнічного прояву. Феномен «ментальних революцій» та динаміка розвитку ментального простору і його архетипічних складових ще не стали предметом спеціального розгляду. Окремі елементи зазначеної проблеми, а саме – поняття ментального простору та особливостей його прояву, розглянуті в наукових працях Ж. Фоконь'є [11], Дж. Лакоффа [12] і М.А. Єгорової (2012) [4]. Ментальний простір Середньовіччя досліджений Н.Н. Александровим (2011) [1]. В якості першоджерела з зазначеної проблематики використані праці античного філософа Лукіана та філософа Середньовіччя арабо-ісламського світу аль-Фарабі. Найбільший внесок в розробку проблематики архетипів належить К.Г. Юнгу. Структуроутворюючі елементи архетипу обґрунтувала Є.С. Дружиніна (2012) [3]. Систематизація архетипів світової міфології стала предметом розгляду Е.М. Щепановської (2011) [9]. Втілення базових архетипів в етнічному просторі здійснено в роботах М. Бойс [2], О.Г. Шапошнікової [8], М.О. Чмихова та І.Т. Чернякова [7].

Метою статті є дослідження особливостей функціонування базового архетипу справедливості в період «ментальних революцій».

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «ментальний простір» був введений наприкінці ХХ ст. Ж. Фоконь'є для позначення організації знань у ментальному світі людини. У його трактуванні ментальний простір – це сфера, що використовується для

породження та об'єднання інформації [11]. В розумінні Дж. Лакоффа ментальний простір – це середовище концептуалізації та мислення [12]. Термін «ментальний простір» останнім часом часто використовується для позначення особливої ментальності, способу мислення в тій чи іншій культурі [4, с. 62-67].

Періоди занепаду і криз у світовій історії зазвичай характеризуються посиленням релігійно-містичних настроїв, забобонів та ірраціоналізму, переоцінки цінностей. Протягом ХХ ст. і аж до сьогоднішнього дня кілька разів відбулася зміна парадигми, зміна провідної ментальної орієнтації. Бурхливе зростання промисловості, мистецтва і науки поєднуються з особливим умонастроєм, втратою ідеалів, розщепленням свідомості, зростанням містичних настроїв, прагненням виявити підвалини людського життя. Все більша кількість людей, що живуть у країнах «індустріального суспільства», в пошуках духовної опори життя звертаються не до традиційних цінностей, у тому числі релігійних, а воліють самостійно синтезувати власну ментальну модель.

У періоди глобальних змін змінюються практично всі елементи ментального простору суб'єктів, за винятком глибинних, архетипових. Проходять тисячі років, але ми продовжуємо їх зустрічати в різних історичні епохи, які втілювалися в різних релігіях, філософіях, культурах як Заходу, так і Сходу. Однією з найважливіших архетипових чеснот є справедливість як благо.

Так, ми знаходимо активізацію архетипу справедливості у творчості Лукіана, філософа пізньої античності (II ст.), який жив у період базових ментальних змін. У своєму творі «Гермотим, або про вибір філософії» Лукіан розглядає істинні блага. Це Мудрість і Сміливість, сама Краса і сама Справедливість, і тверде Знання усіх речей в їх справжній сутності, на відміну від багатства, слави, насолоди [6, с. 283]. У наступну епоху, Середньовіччя, існування базового універсального архетипу справедливості триває, на що вказує християнський богослов VII ст. Гонорій Августодунський. Він зазначає, що Бог проявляється через таку свою якість, як найвище добро (Bonitas) і через «сім божественних імен»: Справедливість, Чесноту, Розум, Істину, Сутність, Життя, Мудрість (початкові причини) [1, с. 100].

Середньовіччя арабо-ісламського світу в Азії – теж не виняток, і про це яскраво свідчить аль-Фарабі, який теж жив в епоху величезних ментальних змін. Він назвав серед необхідних вроджених якостей правителя такі, як поміркованість у задоволенні тілесних потреб, любов до чесноті та огидливість до брехні, великодушність, презирство до багатства, любов до справедливості та ненависть до гноблення і гнобителів, наполегливість [5, с. 85].

Архетипічні уявлення сягають епохи первісності. Архетип справедливості є універсальною концентрацією досвіду попередніх поколінь, природно-історичного становлення людського роду. Сучасними дослідниками встановлено [9, с. 124-132], що архетип «Цар богів» втілює світоглядну (релігійно-екологічну) і соціальну функцію, роль правителя і полководця, що займає максимально активну і

динамічну соціальну позицію, яка організовує і згуртовує суспільство, нерідко в боротьбі з ворожими силами. Цей архетип формує соціальні цінності, поняття справедливості й моралі, громадську динаміку, широту погляду на світ і оптимізм.

Юнг зазначав, що на більш ранній стадії духовного розвитку, де не можна відшукати відмінностей між арійською, семітською, хамітською та монгольською ментальністю, всі людські раси мають спільну колективну психіку. Проте з початком расової диференціації виникають і суттєві відмінності у колективній психіці [10, с. 109]. Згодом універсальний архетип справедливості відтворюється в етнокультурних варіантах. Ядро універсальних архетипів, зокрема архетипу справедливості, визначається первинною (антропною) фізикою світу і тому є незмінним тисячі років. Його своєрідне втілення визначається в етнокультурній специфіці майбутнього. Конфігурація базових архетипів задається природним середовищем, в якому здійснювався етногенез: кліматом, вегетаційним циклом, ландшафтом (степ, ліс, гори, прибережна зона) і т.ін. Ці архетипи фіксуються і підтримуються традицією - набором світоглядних і поведінкових характеристик, властивих даному етносу.

На території сучасної України, починаючи з IV-III тис. до н.е., жили предки іранців та індійців-індоаріїв, які склали один народ протоіндоіранців. Умови степового життя мало сприяли розвитку і змінам життєвого укладу. Протягом століть сталого, незмінного способу життя протоіндоіранці сформували таку стійку релігійну традицію, що елементи її збереглися до наших днів у їхніх нащадків. Звернемося до первісного базового шару ментальних уявлень, які були ними сформовані ще в палеоліті, оскільки вони глибоко пронизують релігійні вірування народів, що ведуть від них походження.

Протоіндоіранці вважали, що існує закон природи, згідно з яким сонце рухається рівномірно, відбувається зміна сезонів і тим самим забезпечується порядок всього існуючого в світі. Цей закон був відомий індоарійцям як «рта» (аша). Поняття «аша» мало і етичний смисл. Вважалося, що аша керує поведінкою людини. Істина, справедливість, вірність і сміливість - якості, притаманні людині. Чеснота - природний порядок речей, а порок і зло - його порушення. Аша - це «порядок» там, де мова йде про матеріальний світ, «істина», «справедливість», «праведність» там, де йдеться про моральність. Брехня і спотворення істини, які протиставлялися «аша», називалися «друх». Люди ділилися на «ашаван» - «праведних» і «друхвант» - «прихильників зла». Ахура-Мазда - Господь мудрості - верховне божество, втілення мудрості. Найважливішими етичними принципами були правда, справедливість, вірність, чистота, працьовитість, миролюбність і смиренність, співчуття [2, с. 14-52].

На території України протоіндоіранці належали до однієї з груп так званих «ямних» культур степових жителів. Вони ховали членів

знатних родин на дні глибоких колодязів, покритих земляними курганами. Давньоямна культурно-історична спільність - перше велике об'єднання племен Східної Європи (від Приуралля до Подунав'я) в епоху ранньої бронзи, пов'язане цілісністю заселеної території, домінуванням загальних генетичних компонентів (протоіндоіранці) у створенні матеріальної і духовної культури (керамічні форми, їх орнаментация, поховальний обряд), єдиним рівнем соціально-економічного розвитку, близькістю релігійних уявлень і системи соціальних відносин [8, с. 5]. Хронологія цих часів – рубіж IV – II тис. до н.е. У ямних племен знаходять сліди вогняних ритуалу, залишки багать [8, с. 15-16], а антропоморфні стели були вмістилищами різних духовних субстанцій або різноманітними втіленнями єдиного універсального божества Пуруші (індоіранський епос) [8, с. 36].

Ця епоха, міді-бронзи, стала часом утвердження характерного для багатьох стародавніх народів світогляду, який пізніше одержав назву «язичництво». Для населення України епоха енеоліту стала новим етапом розвитку етносів. Очевидно, створення культурно-історичних спільностей привело до концентрації етнічних груп. Основну масу населення території України тоді становили представники різних груп індоєвропейців, розселення яких в епоху енеоліту сприяло значним змінам в етнічній карті Центральної Європи, Балкан та Близького Сходу, в тому числі й формуванню індоєвропейської «циркумпойтійської» зони [7, с. 10-11]. В I тис. до н.е. йшов процес формування предків слов'ян як однієї з гілок індоєвропейських народів. Саме тому найдавніші божества у ранніх племен багато в чому співзвучні.

Базові архетипи, серед яких і архетип справедливості, універсальні для всього людства. З одного боку, архетип - це стійка структура, пов'язана з базовими цінностями, які не втрачають значення для культури. З іншого боку, ця структура має потенціал розвитку. Структура архетипу центрована навколо «ядра»: вихідний архетип - ядро; ядро - актуальний архетип. Ядро архетипу являє собою сукупність найбільш стійких відносин і зв'язків, мотивів і образів. Архетип, у свою чергу, вбирає в себе все нові й нові знаки, смисли, збагачуючись ціннісно-смісловим навантаженням, і продукує нові архетипи [3, с. 112-116].

Висновки. Епохи змін в історії характеризуються змінами у ментальному просторі. Ядро універсальних архетипів, зокрема архетипу справедливості, є універсальною концентрацією досвіду попередніх поколінь, природно-історичного становлення людського роду. Згодом універсальний архетип справедливості відтворюється в різних етнокультурних варіантах. Базовий архетип, в свою чергу, наповнюється новими знаками, смислами, збагачуючись ціннісно-смісловим навантаженням. Конкретні образи, в які проектуються архетипи, завжди співвідносяться з епохою. Актуалізація архетипів –

це не тільки «крок в минуле», повернення до архаїчних шарів духовності, адже архетип потрібно розглядати водночас і як проекцію в майбутнє, оскільки архетипи виражають не тільки досвід минулого, а й очікування майбутнього.

Використана література

1. *Александров, Н.Н.* Ментальное пространство средневековья [Текст]. – В 2 кн. – Кн. 2. Генезис ментального хронотопа / Н.Н. Александров. – М. : Изд-во Академии Тринитаризма, 2011. – 302 с.
2. *Бойс, М.* Зороастрийцы. Верования и обычаи [Текст] / М. Бойс; пер. с англ. И.М. Стеблина-Каменского. – М. : Наука, 1988. – 303 с.
3. *Дружинина, Е.С.* Структурообразующие элементы архетипа (на примере архетипов героя и Дон Кихота) [Текст] / Е.С. Дружинина // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 231. – С. 112–116.
4. *Егорова, М.А.* «Когнитивное пространство» и его соотношение с понятиями «ментальное пространство», «когнитивная база», «концептосфера», «картина мира» [Текст] / М.А. Егорова // Вестник ИГЛУ. – 2012. – № 3. – С. 62-67.
5. *Игнатенко, А.А.* В поисках счастья. Общественно-политические воззрения арабо-исламских философов средневековья [Текст] / А.А. Игнатенко. – М. : Мысль, 1989. – 255 с.
6. *Лукиан.* Гермотим, или о выборе философии [Текст] / Лукиан; пер. с др. греч. Н. Баранова // Избранное. – М. : Худож. лит-ра, 1987. – С. 279–323.
7. *Чмихов, М.О.* Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України [Текст] / М.О. Чмихов, І.Т. Черняков. – К. : НМК ВО, 1988. – 180 с.
8. *Шапошникова, О.Г.* Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) [Текст] / О.Г. Шапошникова, В.Н. Фоменко, Н.Д. Довженко. – К. : Наукова думка, 1986. – Вып. В 1-3. – 160 с.
9. *Щепановская, Е.М.* Систематизация архетипов мировой мифологии : генетический метод [Текст] / Е.М. Щепановская // Обсерватория культуры. – М., 2011. – № 4. – С. 124–132.
10. *Юнг, К.Г.* Отношения между Эго и Бессознательным [Текст] / К.Г. Юнг; пер. с англ. А. А. Алексеева // Сознание и бессознательное : сб. – СПб. : Университетская книга, 1997. – С. 80 – 149.
11. *Fauconnier, G.* Mental Spaces [Text] / G. Fauconnier. – Cambridge : Cambridge University Press, 1994. – 190 p.
12. *Lakoff, G.* Women, Fire, and Dangerous Things : What Categories Reveal about the Mind [Text] / G. Lakoff. – Chicago : University of Chicago, 1987. – № XVII. – 614 p.

REFERENCES

1. *Aleksandrov, N.N.* Mentalnoe prostranstvo srednevekoviya (Mental space of the Middle Ages). V 2 kn. Kn. 2. Genezis mentalnogo hronotopa. – Moscow, 2011. – 302 s.
2. *Boys, M.* Zoroastriytsyi. Verovaniya i obyichai (Zoroastrians. Beliefs and practices). - Moscow, 1988. - 303 s.
3. *Druzhinina, E.S.* Strukturnoobrazuyuschie elementy arhetipa (na primere arhetipov geroya i Don Kihota) (Structure-forming elements of the archetype (for example, the hero archetypes and Don Quixote) // *Kultura narodov Prichernomorya*. - 2012. - # 231. - S. 112-116.
4. *Egorova, M.A.* «Kognitivnoe prostranstvo» i ego sootnoshenie s ponyatiyami «mentalnoe prostranstvo», «kognitivnaya baza», «kontseptosfera», «kartina mira» («Cognitive space» and its relationship to the concepts of «mental space», «cognitive framework», «conceptual sphere», «world view») // *Vestnik IGLU*. – 2012. - # 3. - S. 62-67.
5. *Ignatenko, A.A.* V poiskah schastya. Obschestvenno-politicheskie vozzreniya arabo-islamskih filosofov srednevekoviya (In search of happiness. Socio-political views of the Arab-Islamic philosophers of the Middle Ages). - Moscow, 1989. - 255 s.
6. *Lukian.* Germotim, ili o vyibore filosofii (Germotim, or on the choice of philosophy). Izbrannoe. - Moscow, 1987. - S. 279-323.
7. *Chmykhov, M.O., Cherniakov I.T.* Khronolohiia arkeolohichnykh pamiatok epokhy midi-bronzy na terytorii Ukrainy (Timeline archaeological sites of copper-bronze in Ukraine). – Kyiv, 1988. - 180 s.
8. *Shaposhnikova, O.G., Fomenko V.N., Dovzhenko N.D.* Yamnaya kulturno-istoricheskaya oblast (Yuzhnobugskiy variant) (Yamnaya cultural and historical area (Yuzhnobugsky version). - Kyiv, 1986, Vyp. B 1-3. - 160 s.
9. *Schepanovskaya, E.M.* Sistematizatsiya arhetipov mirovoy mifologii: geneticheskiy metod (Systematization archetypes world mythology: the genetic method) // *Observatoriya kulturyi*. - Moscow, 2011. – # 4. - S. 124-132.
10. *Yung, K.G.* Otnosheniya mezhdru Ego i Bessoznatelnyim (Relations between the Ego and the Unconscious) // *Soznanie i bessoznatelnoe : sb.* -St. Petersburg, 1997. – S. 80-149.
11. *Fauconnier, G.* Mental Spaces. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 190 p.
12. *Lakoff, G.* Women, Fire, and Dangerous Things : What Categories Reveal about the Mind. Chicago : University of Chicago, 1987, no. XVII. 614 p.

Стаття надійшла до редакції 13.03.2015 р.